

UDK 81'28

Izvorni znanstveni rad

Primljen 11. svibnja 2010., prihvaćen za tisak 24. svibnja 2010.

Karlo Kobaš
GOVOR ŠTITARA

Uvod

Ono što hrvatski jezik čini specifičnim jest njegova tronarječnost. Dakle, razlikujemo štokavsko, kajkavsko i čakavsko narječje. Pritom je bitno naglasiti da je štokavsko narječje najrasprostranjenije, a sastoji se od nekoliko dijalekata: slavonski (arhaični šćakavski), novoštokavski ikavski (zapadni), istočnobosanski (ijekavsko šćakavski), novoštokavski ijekavski (istočnohercegovački krajiški), zetski (arhaični ijekavski) i novoštokavski ekavski (vojvođansko-kolubarski dijalekt). Iz ovog se popisa jasno da uočiti da se navedeni dijalekti međusobno u većoj ili manjoj mjeri razlikuju jedni od drugih.

Tema ovog rada govor je Štitara koji pripada skupini štokavskih govora istočne Slavonije. Kroz rad će se nastojati ukazati na one odrednice staroštitarskog govora koje ga razlikuju od današnjeg standardnog jezika. Najprije ćemo reći nešto općenito o slavonskom dijalektu, ukratko o samom selu Štitaru, te prijeći na glasovne, naglasne, fonološke, morfološke, leksičke i frazeološke osobine staroštitarskog govora.

Općenito o slavonskom dijalektu

Dijalekt je pojam koji je na hijerarhijskoj ljestvici nazivlja nadređen pojmu govora, a to pak znači da se jedan dijalekt sastoji od više govora. Osječka znanstvenica Ljiljana Kolenić (1997:101) tvrdi da je

„slavonski dijalekt naziv za hrvatske staroštokavske govore što su smješteni u slavonskoj Posavini, slavonskoj Podravini, u srednjem i istočnom dijelu Slavonije, u hrvatskom dijelu Baranje, te u nekim mjestima izvan granica Republike Hrvatske. Slavonskim dijalektom izvan Republike Hrvatske govore neka mjesta u sjeveroistočnoj Bosni, u zapadnobačkom Podunavlju, te nekoliko mjesta uz Dravu na mađarskoj strani.”

Govori su slavonskog dijalekta šćakavski, a u istočnoj zoni javljaju se i štakavizmi. Najvažnija značajka slavonskog vokalizma jest različitost refleksa jata. Za slavonski je dijalekt karakteristično to da ujedinjuje različite ref-

lekse jata. Obično je vokalizam slavonskog dijalekta prema peteročlanom vokalnog modelu, s fonemima *a, e, i, o, u*; koji se se, naravno, razlikuju po duljini. S obzirom na naglasni sustav možemo reći da je slavonski dijalekt petoakcenatski koji uz naglaske standardnog hrvatskog jezika, ima još i stari zavnuti naglasak, tzv. akut (~) koji se danas rijetko može čuti jer je istisnut standardnim novoakcenatskim sustavom. Na pojedine govore utjecalo je vrijeme, ali su također utjecala i društvena i politička zbivanja kroz povijest. Tako se npr. u slavonskim govorima može pronaći mnogo turcizama, a razlog tome su povijesna turska osvajanja na tom području i doseljavanje stanovništva iz susjedne Bosne i Hercegovine. Isto tako na granici s Mađarskom može se uočiti utjecaj toga jezika na hrvatske govore, a to je također posljedica povijesnih prilika, baš kao i prisutnost germanizama u slavonskim govorima.

Štitar

Prema svom zemljopisnom položaju i dnevnomigracijskim obilježjima općina Štitar pripada županjskoj Posavini. Smještena je između rijeke Save, auto-ceste Zagreb – Lipovac i u neposrednoj blizini grada Županje (udaljenost 5 km). Mjesto je tipično ravničarsko, *ušorenog* tipa. Izgrađeno je za vrijeme Vojne krajine u drugoj polovici 18. stoljeća prema urbanističkim zamislima onodobnih vojnih vlasti. Kroz mjesto prolazi županijska cesta koja osigurava dobru prometnu povezanost s lokalnim centrima kao i s ostalim dijelovima Republike Hrvatske. Selo leži na naplavnom području na nadmorskoj visini od 82-85 metara. Na sjeveru općina Štitar graniči s općinom Cerna, na istoku s općinom Gradište i općinom Županja, te na zapadu s općinom Babina Greda. Jug općine čini rijeka Sava, čiji je tok granica s Bosnom i Hercegovinom.

Oko Štitara nađeni su mnogi predmeti iz ranoga i kasnoga kamenoga doba (oko 5000 g. pr. Kr.) te metalnog doba, što dokazuje da je već tada taj kraj bio gusto naseljen. Nađeni su nadalje izvjesni materijali iz rimskog doba te nalazi srednjovjekovnog novca. Stanovnici Starog Štitara morali su se povući i raseliti iza savskog nasipa pred čestim poplavama rijeke. Štitar je, vjerojatno, dobio ime po zanimanju svoga stanovništva, koje je, navodno, izrađivalo štitove. U 16. stoljeću na tom području dolazi do turskih osvajanja te je to uzrokovalo migracije stanovništva, a veliki dio stanovništva iz pograničnih dijelova Bosne preselio se na područje oko Štitara. Kasnije, u vrijeme Vojne krajine, formirano je selo Štitar koje možemo i danas prepoznati.

Štitarski govor

Kazivačica za štitarski govor bila nam je 78-godišnja Marica Blažević, koja je rođena Štitarka i koja još dobro čuva osobine štitarskoga govora. Osim nje, imali smo još kazivača, ali njihov govor nije bio tako autentičan. Zaključci su sljedeći:

Glasovni sustav

Štitarski govor pripada slavonskom dijalektu, točnije šokačkoj skupini govora. Glasovni sustav staroštitarskog govora ima glasovni sustav od 29 fonema: *a, b, c, č, ć, d, dž, đ, e, f, g, i, j, k, l, lj, m, n, nj, o, p, r, s, š, t, u, v, z, ž*. Poznato je da se glasovi *č, ć, dž* i *đ* ne izgovaraju jednako na cijelom području slavonskog dijalekta, nego ih dijelimo na dvije skupine, na skupinu u kojoj se izgovara *ć* za *č* i *ć, đ* za *dž* i *đ*; i na skupinu u kojoj se *č* izgovara za *č* i *ć, dž* za *dž* i *đ*. No, staroštitarski govor ne ubrajamo ni u prvu ni u drugu skupinu, on razlikuje *č* i *ć, dž* i *đ*.

Također, vokalni inventar ima isto ono stanje koje je karakteristično za književni jezik. Čini ga pet slogotvornih fonema *a, e, i, o, u*, i svi oni mogu zauzimati svaki položaj u riječi, mogu biti dugi i kratki, naglašeni i nenaglašeni. Vokalnim se fonemima pribraja i glas *r* u slogotvornoj funkciji, koji zadržava sve osobine vokalnih fonema. Svi fonemi su u skladu s fonemima današnje abecede, ali izostaje glas *h* koji staroštitarski govor nije poznao, no o tome će biti više govora nešto kasnije.

Naglasni sustav

Staroštitarski govor, baš kao i većina šokačkih govora, uz naglaske standardnog jezika (kratkosilazni, dugosilazni, kratkouzlazni, dugouzlazni) čuva i stari akut ili zavnuti naglasak (~) koji je karakterističan za šokačke govore. Ovdje ćemo prikazati primjere koji se naglasno ne podudaraju s pravilima naglašavanja u standardnom jeziku: *šećer, trpeza, Amerika, mašina*¹, *znâje, čitânje, písânje, ječâm, súvi, vodě, dicě, zemljě*.

Iz navedenih se primjera vidi da je taj govor petoakcenatski.

Odras jata

U razgovoru s kazivačicom uočen je *ikavsko - jekavski* odraz jata, što je i vidljivo iz primjera: *priko, mliko, cílu, svit, lípe, bílo, pjevali, djeca*.

¹ Podebljanim slovima u tekstu će biti označen kratkosilazni naglasak kroz cijeli rad.

Fonološke osobine štitarskoga govora

U štitarskom govoru infinitiv se uvijek pojavljuje u tzv. krnjem obliku, tj. bez završnog fonema *i*: *pričat*, *sastajat se*, *uzajmit*, *priplivat*, *igrat*, *zret*, *poginit*, *ubost*. U štitarskom govoru zijev ili hijat poništava se stezanjem te imamo oblike: *došo*, *reko*, *slušo*, *pričo*, *otero*, *bro*, *kupovo*, *kazo*. Imamo i primjere gdje dolazi do ispadanja početnog vokala *o*- kod priloga *vamo* (ovamo), *namo* (onamo). Dolazi i do redukcije središnjeg kratkog vokala *i*: *kolko* (koliko), *tolko* (toliko), *ovolki* (ovoliki), *onolki* (onoliki). Također imamo primjere dodavanja vokala *i*, što je neobično. Vokal se dodaje na kraju riječi, odnosno na imenice muškog roda stranog porijekla u nominativu: *bicikli*, *muškatli*, *švargli*, *fusekli*. Glagol *nositi* također može imati i oblik *nošati* što zaključujemo iz zabilježenog glagolskog pridjeva radnog koji glasi *nošo*.

Na početku rada spomenuto je da su u glasovnom sustavu prisutni svi standardni fonemi osim fonema *h*, koji se ne pojavljuje uopće, ili se zamjenjuje drugim glasovima. Najčešći su primjeri kada se ne pojavljuje glas *h*: *stra* (strah), *mrtvi* (mrtvih), *rane* (hrane), *gra* (grah), *rpa* (hrpa); a rjeđe se pojavljuju primjeri u kojima se glas *h* zamjenjuje glasom *v*: *kuvaju* (kuhaju), *orav* (orah), *suvi* (suhi), *kruv* (kruh); ponekad se glas *h* zamjenjuje glasom *j*: *snaja* (snaha), *kujna* (kuhinja), *plej* (pleh). Također dolazi u nekim primjerima do zamjene glasa *p* glasom *f*: *safun*, *temfani* (restani krumpir). Disimilacija: skupina *mn* razjednačava se u *ml*: *mnoge* – *mloge*. Kod glasa *ń* također imamo odstupanje u primjeru *kujna* (kuhinja).

Što se tiče šćakavizma i štakavizma, možemo reći kako u štitarskom govoru šćakavizam polako odlazi u zaborav, gotovo ga i nema. U razgovoru sa Štitarkom Maricom uočeni su samo primjeri *bašća* i *mašćom* s glasovnom skupinom *šć*. Dakle, došlo je do širenja i prevladavanja glasovne skupine *št*, ali se još čuje u nekim riječima i *šć*.

Morfologija

Imenice

Kada govorimo o sklonidbi imenica, treba naglasiti kako se u govorima slavonskog dijalekta čuva starije stanje i to najviše vidimo po nastavcima za genitiv, lokativ i instrumental jednine i množine, ali i ostali nastavci često čuvaju starije stanje. Evo što se moglo uočiti u govoru bake Marice:

Genitiv množine imenice *vrsta* glasi *vrsti* (*njeke vrsti kolača*, *pet vrsti sira*).

Genitiv množine imenice *e*-vrste, u primjeru *oblatne*, ima nastavak *-ija*: *ni bilo oblatnija*.

Genitiv množine imenice *i*-vrste ima nastavak *-a*: *imali smo kokoša*.

Genitiv množine imenice a-vrste *vrata* ima nastavak -o: *do vrato*.

Prisutan stari oblik imenice *mati* koja u G jd. glasi *matere* (ostatak r-sklonidbe). Tako je i u hrvatskom standardnom jeziku.

Imenica *dugmad* u akuzativu množine glasi *dugmeta*: *pravili smo dugmeta*.

Lokativ jednine ženskog roda imenice e-vrste ima nastavak *e*: *u Županje, u vode*.

Lokativ množine imenica a-vrste ima nastavak -a: *na konja se obrađivalo*.

Instrumental jednine imenice i-vrste ima nastavak -om: *nema veze s pamećom, kruva s mašćom*.

Za standardni jezik neuobičajena sveza prijedloga *k* i imenice u dativu: *Ići k misi*.

Neuobičajenu svezu prijedloga *i* imenice imamo i u primjeru: *svira u tambure*.

Pridjevi

Pridjevi su najčešće u određenom obliku: *posleni dani, suvi kriv, pokojni Mato, crvena haljina, pravo vino, bogata obitelj, šokački cvit*. Komparativ pridjeva tvori se nastavkom *ii*: *starii, siromašnii, bogatii*. Superlativ se tvori dodavanjem komparativa prefiksu *naj-*: *najstarii, najbogatii, najsiromašnii*.

Zamjenice

Upitno-odnosna zamjenica *što* u ovom govoru ima oblik *šta*. Česta je redukcija glasova (najčešće otvornika) pri izgovoru zamjenica: *no* (ono), *vi* (ovi), *va* (ova). U nekim primjerima dolazi do redukcije konsonanata: *ovaka* (ovakva), *ge* (gdje). Ponekad se pojavljuje i ikavizirani oblik neodređene zamjenice: *nikoliko* (nekoliko). Često dolazi do umekšavanja glasa *n* kod zamjenica: *njaka* (neka), *nješta* (nešto), *njaki* (neki), *njeke* (neke).

Brojevi

Kod izgovora brojeva dolazi do sažimanja vokala *ae* u *aj*: *petnajst* (petnaest), *četnajst* (četnaest).

Prilozi

Najčešći prilozi su: *obnoć* (preko noći), *frtalj* (količinski prilog), *more* (puno), *izdruma* (s vanjske strane), *mlogo* (mnogo), *potljam* (poslije), *furtom* (stalno), *jesenas* (ove jeseni) i sl.

Veznici

Većina veznika u skladu je sa standardnim jezikom, ali, naravno, javljaju se i specifičnosti. Tipična je uporaba veznika *već* umjesto *nego*: ...*nisu ko sad bale, već su velike, a ja vaka mala ...već onda kad je otac prodo kuću...*

Također imamo i uporabu veznika *jel* umjesto *jer*: ...*jel je bila obveza platiti i žito i marvu...*

Rastavni veznik ili glasi *oli*: *U svatovima smo dobivali krpe oli ponjave.*

Usklići, čestice, poštapalice

Navodimo primjere najčešćih usklića koji su zapravo i poštapalice koje koristi baka Marica: *Ma jok!*, *Ma kaki!*, *Šta ćeš!*, *Eto!*, *Ta kaki!* i sl.

Glagoli

Infinitiv se pojavljuje bez krajnjega *i*: *radit, kosit, pričat. Zemlja se obrađivala...* Za prezent zanijevanog glagola biti za 3. l. jd. uz oblik *nije* pojavljuje se često i oblik *ni*: *Ni rat bio*. Kod glagolskih pridjeva radnih glas *l* na kraju sloga prelazi u *o*, te dolazi do stezanja: *reko, slušo, pričo, došo, treso, išo, prodo* i sl. Glagolski pridjev trpni završava na *-t*: *okitito, oženita, popit, počet, ogradito* i sl. Glagolski prilog sadašnji čuje se bez završnog *-i*: *pjevajuć, kupujuć, metuć, stojeć* i sl. U imperativu se gubi krajnji *-j*: *popi*.

Leksik

S obzirom na leksik možemo zaključiti da je staroštitarski govor bogat riječima. Od stranih utjecaja najviše se može uočiti prisutnost germanizama, a nakon njih turcizama, ali to nas ni ne mora začuditi jer su te riječi ušle u staroštitarski govor silom političkih prilika iz prošlosti. Ovdje navodimo neke manje poznate riječi koje se pojavljuju u tom govoru:

avlija, imenica, ž.r. – dvorište

ambrela, imenica, ž.r. – kišobran

brenajzli, imenica, m.r. – dva drvena drška koja su se grijala i u njih se umatala kosa kako bi bila valovita

cic, imenica, m.r. – tanka, prozračna tkanina

ćilim, imenica, m.r. – tepih

ćošak, imenica, m.r. – kut, ugao

drûm, imenica, m.r. – cesta

fusèkle, imenica, ž.r. – vezeni ukras na rubovima rukava

- froštuk*, imenica, m.r. – doručak
frtálj, imenica, m.r. – četvrt
fešteráj, imenica, m.r. – šumarija
gat, imenica, m.r. – nasip
gamàr, imenica, ž.r. – hrpe
gúba, imenica, ž.r. – gruba, debela tkanina od lana
jabučice, imenica, ž.r. – rajčice
klòmpe, imenica, ž.r. – vrsta drvenih cipela
kecèlja, imenica, ž.r. – pregača
komšije, imenica, m.r. – susjedi
kaca, imenica, ž.r. – visoka drvena posuda za kiseljenje kupusa, prešanje grožđa ili šljiva
kučìne, imenica, ž.r. – materijal od lana kojim su se zatvarale boce
kotò/kazán – metalna, velika posuda za pečenje rakije
koljèba, imenica, ž.r. – drvena kućica
kukunjéšće, imenica, s.r. – brzo kolo
kukmica, imenica, ž.r. – pundža
klecala, imenica, ž.r. – klupe u crkvi na kojima se kleči
lúg, imenica, m.r. – izbjeljivač
lokšice, imenica, ž.r. – tijesto za savijaču
mârva, imenica, ž.r. – stoka
masnìca, imenica, ž.r. – vrsta kolača s orasima ili makom
nadničari, imenica, m.r. – radnici koji rade za plaću na nečijem imanju
oralija, imenica, ž.r. – posuda od lima, može biti emajlirana, služi za topljenje masti, pečenje pekmeza i sl.
oplečić, imenica, m.r. – prsluk, dio muške i ženske odjeće i nošnje, bez ovratnika i rukava
opetóvnice, imenica, ž.r. – šesta godina školovanja, pohađala se navečer
opànci, imenica, m.r. – vrsta kožne obuće
putera, imenica, ž. r. – maslac
potljam, prilog – poslije, kasnije
parenica, imenica, ž.r. – drvena posuda u kojoj se soli meso, pere rublje ili je služila za kupanje
počìmalja, imenica, ž.r. – djevojka ili žena koja je prva počimala pjevati u zboru
ponjàva, imenica, ž.r. – navlaka za jastuke i pokrivače

- praćák*, imenica, m.r. – komad drveta s ručkom kojim se udarala odjeća pri pranju
- rásol*, imenica, m.r. – tekućina od kiselog kupusa
- safún*, imenica, m.r. – sapun
- snáša* – naziv za djevojku ili ženu
- steláža*, imenica, ž.r. – polica
- sažgáti*, glagol, svršeni – zapaliti
- sjemenjača*, imenica, ž.r. – savijača sa sjemenom od bundeve
- špenclèta*, imenica, ž.r. – vezeni ukras na odjeći
- šnajderica*, imenica, ž.r. – krojačica
- trpéza*, imenica, ž.r. – stol za objedovanje
- ténfani*, pridjev – kuhani i izgnječeni krumpir, restani krumpir
- tepsija*, imenica, ž.r. – plitka posuda za pečenje
- trobozán*, imenica, m.r. – dio u crkvi gdje su klečale djevojke
- zìtit*, glagol, svršeni – baciti
- živad*, imenica, ž.r. – domaće pernate životinje

Frazeologija

Frazemi su najmanje frazeološke jedinice koje se ne stvaraju u govornom procesu, nego se produciraju u govornom obliku, a značenje im se ne izvodi iz značenja njegovih dijelova jer su svi, ili neki od njih doživjeli značenjsku preobrazbu. Postoje frazemi u užem i širem smislu. Frazemi u užem smislu (izričaji) su oni u kojima su ispunjeni svi uvjeti prema definiciji frazema. Frazemi u širem smislu (lokucije) podrazumijevaju postojanu značenjsku svezu, u njima nema neke velike značenjske pretvorbe. Tu uglavnom govorimo o svezama pridjeva i imenica. Upravo takva sveza je i najbrojnija u ovom seminarskom radu, kako ćemo i vidjeti na primjerima. Što se tiče opsega frazema, najbrojniji i najučestaliji su skupovi riječi, koji podrazumijevaju svezu dviju ili više punoznačnica. Najčešći frazemi:

- (1) *Pamet mi zastane*. (označava trenutni zastoј u pamćenju, sjećanju; nemogućnost osobe da se trenutno nečega sjeti)
- (2) *Kako ću ti znat kazat...; Šta ja znam...* (poštapalica koju rabi osoba koja pokušava naći prave riječi kako bi nešto rekla)
- (3) *Iz bogate kuće*. (iz imućne obitelji)
- (4) *Puna kuća svega i svačega*. (označava obilje, bogatstvo obitelji)
- (5) *Ma jok!; Ma kaki!* (poštapalice kojima se nešto negira)
- (6) *Četrnajst usta u kući*. (četnaest osoba u kući)

- (7) *Igrat kukunješće*. (plesati u kolu)
 (8) *Da za Boga nisi uzela!* (ni u kojem slučaju)

Najčešća imena, prezimena i nadimci

Na kraju je potrebno navesti i najčešća imena u Štitaru: *Josa, Mata, Tuna, Luka, Tina, Franja, Stipa, Karla, Šima, Iva, Faba, Andra, Ilja, Roka, Marija, Elizabeta, Seka, Ivana*, a kao čest pojavljuje se nadimak *Seka*.

Također navodimo najčešća prezimena i uz svako prezime nadimke koje su seljani dali jedni drugima kako bi u nekoj priči lakše shvatili o kome je riječ: *Dominković (Runde, Firovi), Miličić (Petlješani, Prakaturovi, Paveni), Vincetić (Đureni, Piljeni, Gatar), Filipović (Krnje), Martinović (Guštenice, Biger), Živković (Sindir, Bušan, Ančeni), Lukačević (Gregići, Luceni, Petrovi), Oršolić (Kuzmanovi, Tadijanovići, Cerani), Vukić (Semberovi, Šarkići), Gašparović (Gadže, Nosorog, Adamovi), Matuzović (Josići), Mikinac (Opančarevi)* i dr.

Nazivi dijelova sela

Ovdje ćemo još istaknuti nazive za dijelove sela koje seljani koriste umjesto naziva ulica: *Bunarić, Doljanski kraj, Gorjanski kraj, Trstenica, Šarage, Abesinija, Paraćoske, Čičkova ulica, Ciganski kraji i Livade*. Naša sugovornica živi u Gorjanskom kraju.

Zaključak

Nakon provedene analize staroštitorskog govora, možemo sa sigurnošću tvrditi da se radi o šokačkom staroštokavskom govoru koji se razlikuje dosta od novoštokavskoga na kojem se temelji književni jezik.

Vidjeli smo da štitarski govor ima petoakcenatski sustav, ikavski i jekavski odraz jata, da dolazi do umekšavanja glasova *l* i *n*, nepostojanja glasa *h*, gubljenja krajnjeg *i* u infinitivu. Također smo vidjeli kako se razlikuje od nekih skupina mjesta po izgovoru glasova *č, ć, dž i đ* jer ih sve razlikuje. Upoznati smo i s morfološke i tvorbene osobine koje su svojstvene slavonskom dijalektu, kojemu štitarski govor i pripada.

Štitarski je govor prisutan još samo kod najstarijih pripadnika te zajednice i s vremenom ga standardni govor sve više potiskuje u zaborav. Stoga je i svrha ovoga rada očuvati taj govor od zaborava te na taj način sačuvati jezično blago. Dodatak ovom radu je CD na kojem se nalazi zvučni zapis izvornog govornika staroštitorskog govora. Taj zapis čuva govor od zaborava, ali se također može promatrati i kao kratki dokumentarni prikaz o vremenima naših baka i djedova od kojih se može uistinu mnogo naučiti.

Izvori

www.stitar.com

Literatura

- Finka, Božidar / Šojat, Antun 1973. O slavonskom dijalektu ekavskog izgovora u okolici Vinkovaca. *Rasprave Instituta za jezik 2*, Zagreb: JAZU.
- Finka, Božidar / Šojat, Antun 1975. Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca. *Radovi Centra za znanstveni rad – Vinkovci*, br. 3, str. 5-131.
- Ivšić, Stjepan 1913. Današnji posavski govor. *Rad JAZU 196*, Zagreb: JAZU, str. 124-254.
- Ivšić, Stjepan 1913. Današnji posavski govor. *Rad JAZU 197*, Zagreb: JAZU, str. 9-138.
- Kolenić, Ljiljana 1997. Slavonski dijalekt. *Croatica*, br. 45-46, str. 101-117.
- Lisac, Josip 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Zagreb: Golden-marketing – Tehnička knjiga.